

HOVÁ LETT A SOK NŐ?

A nők és a nőmozgalmak Kelet-Közép-Európában*

(Where have all the women gone?
Women and the Women's movement in East Central Europe)

BARBARA EINHORN

Hová lett a sok nő? Lehet, hogy a kérdés komolytalannak látszik, hisz a nők semmi esetre sem tűntek el. Ami viszont az egy évvel ezelőtti eufóriával, optimizmussal, reményekkel és álmokkal együtt eltűnt, az a nőkben magukban fellelhető lehetőség és energia a változtatásra. Mindezzel együtt eltűnt még a nők emancipációja iránt negyven éven át elkötelezett kormányzati politika által oly sokat magasztalt gazdasági függetlenség és az abból következő önbizalom is. Teljesen nyilvánvaló, hogy napjainkban, a gazdasági átalakulással párhuzamosan, újragondolják azt, a kelet-közép-európai államszocialista országokban négy évtizeden át hangoztatott jelszót is, miszerint a dolgozó nő a norma, a mérce, az ideáltípus.

A főleges munkaerőtől való megszabadulás igénye vajon azt eredményezi majd a jövőben, hogy a nők kiszorulnak a munkaerőpiacról, és visszatérnek a családi tűzhelyhez? Felfedezhetők a jelei annak, hogy a nők maguk egyfajta megkönnyebbült sóhajjal veszik tudomásul a munkaerőpiacról való illetén száműzésüket. Milyen következményei és összefüggései vannak mindennek azon kérdésfeltevésünk vonatkozásában, hogy mit jelent „felszabadítottnak” lenni? Kelet-Közép-Európában a jelenlegi átmeneti időszakban rengeteg kérdőjel övezi a nők társadalmi és családi szerepét. Erre utal a címbeli kérdés azon nők eltűnéséről, akik megvédik saját érdekeiket, megvédik és kiharcolják a férfiakkal azonos jogaikat. A nyugat-európai nők számára ezek a változások a korábban kialakult nézetek újragondolását követelik meg.

Ami a politikai képviseletet illeti, a nők 1989 előtt rendkívül aktívak voltak a béke-, emberi jogi, ellenzéki és egyéb „másképpen gondolkodó” mozgalmak valamennyi szintjén egész Kelet-Közép-Európában. Jó példa erre Bärbel Bohley és Ulrike Poppe a kelet-németországi Nők a Békéért mozgalomból, mivel az ő aktivitásuk révén jött létre az Új Fórum és a Békét Most mozgalom, amelyek meghatározó szerepet játszottak az 1989 őszi fordulat bekövetkeztében. A Charta 77 aláírói közül 18%, és a szóvivők közül 31% volt nő (Siklova 1990a). Ennek ellenére minden olyan országban, ahol a korábbi ellenzékiek, illetve másként gondolkodók jelentős szerepet játszottak az első demokratikusan megválasztott kormányban, illetve ahol ők alakították ezt a kormányt — az egyesítés előtti NDK, Szlovénia, Csehszlovákia, Lengyelország — kevés kivételtől eltekintve (egy Csehszlovákiában, és egy Lengyelországban) minden esetben a férfiak kapták meg a miniszteri posztokat. Az átmeneti időszak prominens személyiségei között alig található nő. A kelet-közép-európai országok első demokratikusan megválasztott kormányaiban a nők 9–10%-ot képviseltek a helyettesi posztokon, szemben a régi államszocialista parlamenti struktúrában elfoglalt 33,5% körüli részarányukkal. Ennek

*A fordítás Barbara Einhorn: *Where Have All the Women Gone? Women and the Women's Movement in East Central Europe* című, a *Feminist Review* No 39, Winter 1991-ben közölt cikke alapján készült.

következtében az új politikai struktúrákat „férfi demokráciákként” emlegetik (Siklova 1990a).

Az *ancien régime* alatt a nők viszonylag magas részvételi aránya a politikai életben biztosította azt, hogy létezett egy olyan, hatalommal bíró csoport, amelyik a kormány politikai struktúráján belül gondoskodott a női egyenjogúságról — bár mindezt csak rendkívül szűk értelemben tette. Természetesen mindez a valóságban csak tessék-lássék engedmény és eredmény volt, mivel a fenti rendszerben fix kvóták voltak megállapítva a hivatalos női szervezetek, valamint a szakszervezetek és a párt jelöltjeinek létszámán belül a nők arányára vonatkozóan. Arról sem szabad elfeledkezni, hogy az államszocializmusban — ellentétben a jelenlegi helyzettel — nem a parlament volt a valódi döntéshozó szerv. Ráadásul a nők a fent említett országok mind-egyikében szinte teljes mértékben hiányoztak a politikai apparátusból.

Mindent összevetve tehát, a magas női munkanélküliség fenyegetettségében, a gyermekgondozási segélyek jelentős csökkentésekor, és a nők reprodukciós jogainak — ezen belül is elsősorban az abortuszhoz való jognak — szinte valamennyi kelet-közép-európai országban végbe-menő megkérdőjelezésekor a nők 10%-nál alacsonyabb részvételi aránya az első demokratikusan megválasztott parlamentekben több mint problematikusnak tekinthető. Szinte már ironikusnak mondható, hogy az újonnan megalakult keletnémet Független Nőszervezet (UVF) egyik legfontosabb követelése a kvóták megállapítása, természetesen nem tessék-lássék módon, hisz a nők számára a képviseleti arányok paritásos alapon történő definiálása tűnt és tűnik az egyetlen lehetséges útnak ahhoz, hogy az új társadalmi és gazdasági rendszerben a nők jogait megfelelően lehessen képviselni (UFV Program 1990).

Egyáltalán nem könnyű bármit is írni ezekről az országokról 15 hónappal a csehszlovákiai „bársonyos forradalom”, illetve a kelet-németországi „fordulat” után. Ugyanakkor azzal is tisztában kell lennünk, hogy legalább annyira fájdalmas, mint amennyire nehéz felfedezni a közös vonásokat a létbizonytalanságban és pszichés nehézségek között vergődő kelet-közép-európai országok között.

A múlt elutasítása olyan erős, hogy például sok keletnémet igen gyakran emlegeti az elnyomó és vagyonghajász nyugat-németek „felperzselt-föld politikáját”. De ha a múlt ennyire rossz volt és ennyire elutasítandó, akkor mire lehet építeni? Függetlenül attól, hogy valaki elfogadta, avagy elutasította a szocialista rendszert, az összes ismert gazdasági, politikai és társadalmi paraméter elvesztése hatalmas társadalmi átrendeződéssel, és személyes dezorientációval jár együtt.

A nők esetében egyenesen sokk-hatásúnak nevezhető a régi, a múltbeli, a korábban érvényes teljes elutasítása. Egyrészt azért, mert a gazdasági átrendeződés folyamata, legalábbis rövidtávon, azt jelenti, hogy a legtöbb kelet-közép-európai országban a nők alkotják a munkanélküliek zömét (Einhorn és Mitter 1991). A „gazdaságtalan” női munkaerőtől való megszabadulás elsősorban az ipari szektorokra jellemző, mivel azok elveszítették versenyképes ágazataikat — köztük a textilipart — és elavult technológiákat alkalmaznak. Elmondható ugyanakkor mindez a legfelső adminisztratív szektorról is¹. Így tehát egyelőre még nem lehet tisztán látni azt, hogy ez az átrendeződés biztosít-e bármiféle lehetőséget a nők számára a jövőben. Egyelőre még nem lehet tudni, hogy a remélhetőleg új mikrotechnológiát alkalmazó iparágak, illetve az oly nagyon várt szolgáltatóipar fog-e női munkaerőt alkalmazni, vagy az új, elsősorban szaktudást, és nem annyira kézügyességet igénylő technológiák a női munkaerő további kiszorulásával járnak-e majd együtt².

A magas női munkanélküliség eredményeként nyíltan újjáéled az az ideológia, miszerint a nők elsődleges szerepe az, hogy feleségek, anyák és háziasszonyok legyenek. Ezt a régi/új elméletet tovább erősíti az állam kivonulása a központi jóléti programokból. Néhányak szerint mindez pozitív lehetőségeket rejt magában olyan értelemben, hogy mind a férfiaknak, mind pedig a nőknek önellátóknak, a saját megélhetésükért felelősnek kell lenniük. Másrésztől viszont nagyon valószínű, hogy mindez új függőségi rendszereket hoz létre (amint ez már megtörtént Nagy-Britanniában), amelyben a nők informálisan „gondoskodnak a közösségről”, úgy, hogy ellátják az öregeket, a betegeteket és a rokkantakat, valamint a gyermekeket, továbbá gondoskodnak a munkaerő újratermeléséről.

Mivel a férfiak a korábbi ellenzéki szervezetekből átkerültek a közéleti politizálás színterére, a polgári társadalom oly sokat dicsőített birodalmából csak a család és az informális női szervezetek maradnak meg. A múltban ezeknek a szervezeteknek kulcsszerepük volt, mivel a hiánygazdaságban és az elnyomó politikai rendszerekben ezek biztosították a szolidaritást és a beszerzési forrásokat. Ennek megfelelően a nőknek ezekben a szervezetekben játszott szerepe is hasonlóan fontos volt.

Szomorúan ironikus az, hogy abban a pillanatban, amikor a nők kiszorulnak a formális gazdaság munkaerőpiacáról, és a családi termelés és fogyasztás terén biztosított családi jólét válik elsődleges feladatukká, ez az intézmény elveszíti azt a jelentőségét, amivel a korábbi rendszerben az informális szociális és gazdasági hálózatok terén rendelkezett. Más szóval fogalmazva: miközben a férfiak a közéleti politika aktív szereplőivé válnak, és ilyen értelemben politikai állampolgárok lesznek, a piac törvényei a nőket társadalmilag, gazdaságilag és politikailag függő lényekké és a sexualitás alanyaivá változtatják. A nők ellen elkövetett erőszakos cselekmények, valamint a prostitúció erőteljes emelkedést mutatnak, és virágzik a pornográfiai ipar is a korábbi kelet-közép-európai országokban. Sok férfi újságíró mindezt az államszocializmus prűdériája és elnyomó cenzúrája alóli felszabadulás jeleként értékeli.

Ha meg akarjuk vizsgálni annak a feltételezésnek a helyességét, miszerint a nők — legalábbis rövidtávon — többet veszítenek, mint amennyit nyernek a kelet-közép-európai országok jelenlegi átalakulása során, fontos megértenünk azt, hogy milyen jogokkal is rendelkezett ez a réteg, mielőtt 1989 őszén éjfél utott az óra a fennálló rendszerek számára, és a nők egyik pillanatról a másikra „fajankókká” váltak.

Mi volt a helyzet a múltban: az államszocialista rendszerek valósága a női emancipációban játszott szerepüket illetően

Definiálási problémák és a nők kettős/hármas leterheltsége

Félrevezető lenne azt sugallni — amit a tömegtájékoztatás tesz akkor, amikor az államszocializmus bukásáról beszél —, hogy abban a rendszerben a nőkkel kapcsolatosan minden rossz és helytelen volt. A törvényhozás java része, valamint az alkalmazott politikai döntések zöme ugyanis a szociális jólét és a nők reprodukciós jogai tekintetében helyes volt, és igen gyakran előfordult az is, hogy a nyugati feministák a saját szemszögükből még irigylésre méltónak is találták azokat. A volt NDK például gyakran dicsekedett a nők nevében a Szovjet Katonai Közigazgatás által 1946-ban hozott azon törvénykezéssel, miszerint egyenlő munkáért egyenlő bér

jár. Továbbá azzal az 1950-es Anya- és Gyermekvédelmi rendelettel, amelyik — egyebek mellett — biztosította a nők számára a gyermekgondozási segélyt annak érdekében, hogy számukra egyenlő esélyt adjon a munkaerőpiacon való részvétel terén. Mindez az Egyesült Nemzetek Konvenciójában sok éven át napirenden szerepelt (Einhorn 1989; Heinen 1990). Számtalan kelet-európai országban ingyenes volt, és gyakorlatilag a nő kérésére a terhesség harmadik hónapjáig minden akadály nélkül megtörténhetett a terhesség-megszakítás.

Az 1970-es években a nyugati nőmozgalomnak az egyenlő oktatási lehetőségekre, a munkához való egyenlő jogra, az egyenlő bérekre, a gyermekgondozási segélyre, a képzés és továbbképzés terén biztosítandó pozitív diszkriminációra vonatkozó számos követelése a lengyel, keletnémet, magyar és csehszlovák férfiak és nők számára természetes jogok voltak.

Gyakran megkérdőjelezték azonban a nőknek az egyenlő munkaerőpiaci részvételhez biztosított jogának a motivációit. Néhány kritikus szerint ezen jogok biztosításának elsődleges oka nem annyira az ideológiai elkötelezettség, hanem sokkal inkább a II. világháború után fellépő munkaerőhiány volt. Lengyelországban például a kormány a II. világháború utáni időszakban csak igen mérsékelt és változó intenzitással támogatta azon gyermekgondozási intézmények létrehozását, amelyek elősegítették volna a nők azonos eséllyel történő munkábaállását, mivel a vonatkozó rendelkezések hol a nők munkábaállását, hol pedig a szülések számának emelkedését kívánták ösztönözni (Heinen 1990). Mindez jó táptalajt biztosított azon elképzelések számára, melyek szerint a döntések elsődlegesen a gazdasági megfontolásoktól, és a gazdaság munkaerő iránti igényétől függtek. Magyarországon és Csehszlovákiában sokan úgy érezték, hogy a nők elsősorban gazdasági kényszerből álltak munkába, mivel egyetlen fizetésből nem lehetett megélni. Mindezek ellenére a keletnémet hivatalos álláspont szerint a nők részvétele a munkaerőpiacon előfeltétele volt a nők emancipációjának, nemcsak olyan értelemben, hogy ily módon megszűnik a férfiaktól való függőségük, hanem azért is, mert a munka a biztosítéka annak, hogy a nők megőrizték, illetve megvalósítsák személyes függetlenségüket és önmagukat (Einhorn 1989). Mindebből az is látható, hogy az államszocializmusban jelentős eltérések voltak a kelet-európai országok között a nőpolitika terén, éppen úgy, ahogy a jelenlegi átmeneti időszakban is számtalan kulturális és történelmi eredetű különbség van a térség országai között.

Ugyanakkor azonban az egész régióban nyilvánvaló volt az, hogy hatalmas ellentmondás rejlett az államszocialista rendszereknek a nők emancipációja iránti hivatalos elkötelezettsége és a kelet-európai nők által tapasztalt mindennapi realitás között. Az alapvető ellentmondás abból a paradigmából eredt, hogy az államszocialista rendszerek a nőket dolgozó emberként és egyben anyaként definiálták, de a férfiak szerep-meghatározása terén nem éltek ezzel a kettősséggel. Ráadásul mindez tovább éltette azt az elképzelést, hogy a férfiaktól való gazdasági függetlenség és ebből következően a nők munkaerőpiaci részvétele a női emancipáció szükséges és kizárólagos feltétele. Következésképpen a nőket és a munkát, a munkára való felkészítést, valamint a családot mint a munkaerő kiszolgálóját és támogatóját állították a probléma középpontjába.

Bizonyos kérdések elméleti paramétereinek — mint például a házi munka nemek szerinti megoszlásának — a kizárása azzal az eredménnyel járt, hogy a nők továbbra is szinte kizárólagos felelősséggel tartoztak a háztartási munka elvégzéséért és a gyermekgondozásért. A többi kérdést — így például a szexualitást, az egyéni autonómiát és a nők elleni erőszakos cselekményeket — túlságosan individuálisnak minősítették ahhoz, hogy azokat közmegvitatás tárgyává lehessen tenni.

A nőknek dolgozó emberként és anyaként való hivatalos beskatulyázását gyakran még egy harmadik teherrel is súlyosbították, mivel erőteljes nyomás nehezedett a nőkre, hogy közéleti és politikai szerepet is vállaljanak. Ennek eredményeként a nők az államszocializmusban túltelheltek érezték magukat. A kettős és gyakran hármas teher súlya azt jelentette, hogy a kelet-közép-európai nők a munkához való jogukat sokkal inkább kötelességként élték meg. Ez a nézet érthető, hisz a szociális juttatások java része a munkaviszonyhoz volt kötve.

A nők zöme teljes munkaidőben dolgozott, és ezen kívül még elvégezte a gyermekgondozási és háztartási munkák döntő többségét is. A Magyarországon, Lengyelországban és a volt NDK-ban végzett felmérések tanúsága szerint a nők végezték a háztartási munkák 75%-át (Koncz 1987, Gysi 1990; Nickel 1990; Einhorn és Mitter 1991). Mindez a keletnémet nők esetében például azt jelentette, hogy azok a teljes munkaidős főállásukon kívül még további 2—3 órát töltöttek a háztartási munkák elvégzésével. A helyzetet még tovább súlyosbította az, hogy a hiánygazdaság következtében órákat kellett sorbanállniuk azért, hogy a család számára beszerezzék a szükséges élelmiszert, és hogy a szűkösen rendelkezésre álló szolgáltatásokhoz hozzájussanak. Becslések szerint egy Csehszlovákiában élő nő naponta összesen 9,5—10 órát volt távol, s ez alatt dolgozott, munkába és munkából utazott, valamint vásárolt (Kroupova 1990).

Munkahelyi diszkrimináció

A nemi kérdések elhallgatásán és a kettős/hármas terhelés problémáján kívül azonban rengeteg egyenlőtlenség is jellemző volt az államszocialista rendszerekre. Még a nők emancipációját a munkaerőpiacon való részvételhez kötő meghatározás is ellentmondást rejt magában — a nőknek erőteljes diszkriminációt kellett elszenvedniük a munkahelyükön is. Visszatekintve elsősorban az a kiábrándító, hogy mindez szinte tükörképe volt annak a diszkriminációnak, amitől a nyugati nők szenvedtek a munkahelyeiken. Bár az egyenlő bérekről igen korán megszületett a törvény, a nők bére az államszocialista rendszer végére csak kb. 66—75%-a volt a férfiakénak, s ez az arány hasonló volt Nyugat-Európában is (Einhorn és Mitter 1991).

Ráadásul a nőket elsősorban a „tipikusan női munkahelyeken”, vagyis a könnyűiparban, és azon belül is a textiliparban, a kiskereskedelmi és a szolgáltatóiparban, valamint titkárnőként, takarítónőként és egyéb hivatali munkakörökben foglalkoztatták. A statisztikai adatok szerint a nők mindvégig, de az 1980-as évektől egyre emelkedő trend szerint, a tradicionálisan „női” munkahelyeken helyezkedtek el, s ily módon erőteljes ellentmondás alakult ki az egyenlő tanulási lehetőséghez való jog, valamint azon — széleskörben elterjedt — képzet között, hogy a tanulással megszűnik a nemek közötti diszkrimináció (Einhorn és Mitter 1991). A korábbi NDK-ban például 1987-ben az iskolát elvégző lányok 60%-a a lehetséges 259 foglalkozás közül mindössze csak 16-tal próbálkozott, amikor a szakmaválasztásra került sor. 1989-ben a nővértanulók 95,5%-a, és a titkárnő tanulók 99,8%-a nő volt (Nickel 1990; Winkler 1990a).

A vezető beosztásban levő nők száma azonban az iparnak még a tipikusan nők által uralt szektorban is alacsony volt. A pedagógusi és orvosi szakmákban — ahol a nők tették ki a munkaerő többségét — a karrier csúcsát jelentő pozíciók felé haladva a nők alul-reprezentáltakká váltak, vagyis a vezető tanárok és a főorvosok már döntő többségükben férfiak voltak (Einhorn és Mitter 1991). A fenti szakmák feminizálódása, vagyis elnőiesedése azok leértékelődésével járt együtt mind a státusz-szemponatok, mind pedig a fizetés tekintetében. Egy másik következ-

ménye az elnöiesedésnek az volt, hogy a nők további munkábaállását különleges kvóták bevezetésével próbálták megakadályozni, holott fel sem merült hasonló kvóta alkalmazása annak érdekében, hogy bátorítsák a férfiakat arra, hogy például nővérek, avagy gyermekgondozók legyenek (Heinen 1990).

Választási lehetőség biztosítása

A munkaerőpiaci diszkriminációval ötvözött kettős teher ténye ellenére sem szabad azonban elfelejtkeznünk arról, hogy sok kelet-közép-európai országban a nők nem kényszerültek arra, hogy a gyermek és a karrier között válasszanak. Éppen ellenkezőleg: a nagyvonalú anyasági segély és a gyermekgondozási intézmények hozzáférhetősége bizonyos fokú választási lehetőséget biztosított számukra a tekintetben, hogy szülessen-e gyermek, és ha igen, mikor, illetve hogy mikor álljanak ismét munkába, hisz a gyermekgondozási segély ideje alatt a korábbi állást fenn kellett tartani az anya számára.

A törvények differenciált alkalmazása a gyermekgondozási segélyek terén ugyanakkor azt jelentette, hogy erőteljes eltérések voltak a hozzáférhetőségben, s így a kelet-közép-európai nők helyzete sok tekintetben éppen annyira különbözött, mint ahogy a brit, a belga vagy a francia nőké. 1989-ben Lengyelországban a 3 év alatti gyermekeknek mindössze 5 %-a járt bölcsődébe, a 3—6 éveseknek pedig 50 %-a óvodába. A volt NDK viszont azzal dicsekedhetett, hogy kielégítette az igényeket, mivel a megfelelő korcsoportokból 80 % járt bölcsődébe és 95 % óvodába. A gyerekek fennmaradó részéről a meghosszabbított gyermekgondozási segélyen levő anyák gondoskodtak (Einhorn és Mitter 1991). Az a tény, hogy az NDK-ban sikerült elérni a fenti arányszámokat (1955-ben a 3 év alatti gyermekeknek még csak 9 %-a járhatott bölcsődébe: 1950-ben a 3—6 éveseknek csak 20 %-a járhatott óvodába) azt bizonyítja, hogy a pénzügyi erőforrások garantálása terén a kormány tényleg elkötelezett volt aziránt, hogy a nők számára valódi választási lehetőséget biztosítson.

A fent bemutatott gyermekgondozási lehetőségek kritikusai azzal érvelnek, hogy egyrészt a többéves gyermekgondozási időszak alatt Magyarországon és Lengyelországban a nyújtott segélyek összege nem volt kielégítő, másrészt pedig a gyermekek naponta túlságosan hosszú időt töltöttek a gyermekgondozási intézményekben, ahol kedvezőtlen volt a gondozónő/gyermek arány, s ezért ezek személytelenek és túlregulázottak voltak. Mindenesetre azt az állításunkat továbbra is fenntartjuk, hogy bár az államszocialista rendszer intézményei korántsem voltak tökéletesek, mégis igen rossz, hogy a jelenlegi átmeneti időszakban a piaci elvek eluralkodása azokat létükben fenyegeti.

Mindez azt jelenti, hogy a nőknek a munka és az otthonmaradás közötti választási lehetősége, amit az új politikai irányvonalak szóvivői oly gyakran emlegetnek — mivel szerintük a nők korábban úgy érezték, hogy dolgozniuk kell —, a valóságban nem létezik, mert a gyermekgondozási intézmények vagy bezárták kapuikat, vagy pedig arcátlanul magas áráért biztosítják szolgáltatásaikat. Helyette inkább az a helyzet, hogy a kelet-közép-európai nők elveszíteni látszanak azt a korábbi választási lehetőséget, ami aközött volt, hogy kis gyermek mellett munkába álljanak, illetve hogy a karrier minimális megcsorbítása mellett a gyermekgondozási segély igénybevételével vállalják az anyaságot. Ladó Mária egy nemrégiben megjelent, a magyarországi helyzettel foglalkozó cikkében a következőképpen fogalmaz:

„A nőknek a jövőben nem a hagyományosan ismert kérdést — vagyis azt, hogy hogyan lehet a fizetett állást összeegyeztetni a családi élet teendőivel, és hogyan lehet megfelelni a kettős elvárásoknak — kell megválaszolniuk. Ennél sokkal drámaibb dilemmával kell majd szembenézniük: választaniuk kell a fizetett állás és a család, a karrier és a gyermek között. Természetesen mindez a nők azonos lehetőségeinek biztosítása terén jelentős visszalépést jelent.”

A jelenlegi helyzet

Figyelembe véve azt a tényt, hogy a korábbi helyzettel ellentétben ma szabad a véleménynyilvánítás és a politikai aktivitás gyakorlása, nehezen érthető, hogy miért ilyen pesszimisták és reményvesztettek a kelet-közép-európai országok lakosai. A volt államszocialista országokról szóló jelentések igen gyakran számolnak be arról, hogy az emberek kiábrándultak, és becsapottnak érzik magukat. A helyzetet részben megmagyarázza az, hogy az emberekben illúziók éltek a Nyugattal és a kapitalizmus szépségeivel kapcsolatban, s ezen illúziók közül talán a legfontosabb az volt, hogy az elképzelések szerint a hiányosan definiált piacgazdaság megvalósítása egyben a nyugati életszínvonal azonnali elérését is jelenti. A kiábrándultság tehát részben a gazdasági nehézségek, a meredeken emelkedő infláció, a drasztikus áremelkedések, a növekvő munkanélküliség és az ezekből eredő létbizonytalanság következménye. Ugyanakkor azonban azt az egyre erősödő felismerést is tükrözi, hogy a politikai demokrácia, és a demokratikus jogok nem szinonimái a politikai érdekképviseletnek, illetve a beleszólási jognak. Mindez különösen keserű felismerés, mivel az államszocialista rendszerek összeomlásának egyik fontos oka az emberek ellenállása volt azzal szemben, hogy a rendszer nem vette őket komolyan, illetve nem adott teret számukra ahhoz, hogy autonóm politikai személyiségekként cselekedjenek. Ezért tehát egyre inkább nő a *plus ça change* érzése.

Az a probléma, hogy Kelet-Közép-Európa lakosai, akik most vannak először abban a helyzetben, hogy aktív politikai szereplőkként cselekedjenek, öntudatlanul is a nyugati demokráciák számára olyannyira ismerős tradíciót követték. Vagyis inkább az *ancien régime* ellen, mint a korábitól eltérő és világosan megfogalmazható alternatívára szavaztak. Érthető módon a maga teljességében elutasították mindazt, ami a korábbi időszakra volt jellemző. Meg kell azonban azt is állapítanunk, hogy nem a nők jogai lesznek az egyetlen és kizárólagos elemei a múltnak, amire egyfajta produktív nosztalgiával tekintünk majd, mint ahogy néhány kelet-közép-európai író szól erről az érzésről. Eva Schäfer (1990) szerint a nők most gyászolhatják a múltat, míg Curt Stauss (1990) szerint az a tény, hogy nem tudnak elszakadni a múlttól, hogy nem képesek azt minden hibájával és fogyatékoságával együtt eltemetni, azt eredményezi, hogy a nők nem lesznek képesek határozottan a jövő felé elmozdulni. A realitás és az államszocializmus emlékeinek teljes megtagadása az identitás elvesztéséhez vezet; az ember teljesen leértékeli saját múltját, s ezzel megszűnik életének hitelessége. A múlt felett érzett gyász képtelensége tehetetlenséghez, kételyhez és nyugtalansághoz vezet, s mindezek eredményeképpen egy hosszú távon veszélyes politikai passzivitás alakul ki.

A nők esetében mindez még azon kiábrándító felismerést tetézi meg, hogy korábban sokkal kevésbé voltak emancipáltak, mint ahogy azt ők hitték. A régi rendszerek összeomlása után

a fenti felismerések miatt érzett düh és felháborodás az idő múlásával tovább fokozódott amiatt, hogy az új helyzetnek legalábbis a kezdetén ismét a nők a vesztesek. Sajnálatos módon az új nőmozgalmaknak is rá kell jönniük arra, hogy a munkanélküliség és a létbizonytalanság korábbiaktól eltérő új tapasztalata sem mobilizálja a nőket. Sőt, éppen ellenkezőleg, rövid távon olyan sokk-helyzetet teremtenek, amelyre a politikai cselekvésképtelenség és az általános kezdeményezésihiány a jellemzőek (Schindler 1991). A textiliparhoz hasonló, elavult technológiákat alkalmazó, veszteséges iparágakban, valamint a kormányzati minisztériumokhoz hasonló régi adminisztratív szektorban nemcsak jelentős felesleg van a női munkaerőből, hanem ráadásul még a korábban nagymértékben „nőiesített” szakmák nagy részét teljes mértékben fel is fogják számolni a gazdasági szerkezetátalakítás során.

Az sem világos ugyanakkor még, hogy az ipari modernizáció és az új technológiák bevezetése bármiféle előnnyel jár-e majd a nők számára. Egy nemrégiben Magyarországon elkészült tanulmány szerint a korábban a férfiak által dominált szakmák, amelyek jelenleg a robotok működtetéséhez szükséges, viszonylag szakképzetlen munkaerőt igénylik, egyre inkább elnőiesednek, míg az új technológia bevezetésével a férfiak az új szakismereteket igénylő területekre áramolnak (Ladó és Tóth 1989). Mindezt alátámasztják azok a statisztikai adatok, amelyek szerint a férfiak egyre inkább kiszorítják a nőket az olyan munkahelyekről, ahol például számítógépes vagy elektronikai ismeretekre van szükség (Winkler 1990a).

Ezzel párhuzamosan a gyermekfelügyeleti és -gondozási lehetőségek megszüntetése, illetve áraik erőteljes megemlése azt eredményezi, hogy a munkanélkülivé váló nők csak igen nehezen tudnak ismét munkába állni. A korábbi NDK-ban az álláshirdetések megkívánják a jelentkezőktől, hogy azonnal munkába álljanak. Ennek a feltételnek szinte képtelen megfelelni az a nő, akinek kicsi gyermeke van, és az első munkanélkülivé válás alkalmával elveszítette a gyermekgondozási intézményre való jogosultságát. Az a tény, hogy a hosszú idejű anyasági segély a múltban azt is feltételezte, hogy a nők számára a gyermekgondozásról való visszatérésig meg kellett tartani a korábbi állásukat, egyben azt is jelenti, hogy azoknak a nőknek, akik ma úgy döntenek, hogy egy vagy két évet kimaradnak a munkahelyükről, hogy a gyermekükkel lehessenek, nincs tapasztalatuk abban, milyen is az, ha munkanélkülivé válnak.

Jelenleg — a számítógépes kurzusok kivételével — hiány van a kifejezetten a nők számára indított újraképzési tanfolyamokban. Félő, hogy a szolgáltatóipar oly hön óhajtott expanziója szakképzettséget nem igénylő és rosszul fizetett állások tömegét hozza majd létre, az alkalmazottaknak nyújtott szakszervezeti védelem teljes hiánya mellett, illetve hogy a fizetések emelkedése esetén a férfiak foglalják el ezeket az állásokat (Lipovskaya 1991).

A gazdasági szerkezetváltásnak a nőkre gyakorolt és fent részletezett hatásán kívül az átmene-ti időszaknak vannak politikai és szociális kihatásai is, melyek közvetlenül is érintik a nőknek a társadalomban elfoglalt helyét. Eddig már említettük a gyermekgondozási és -felügyeleti intézmények bezárását, illetve a szolgáltatásaikért fizetett díjak drámai emelkedését. Az áremelkedések, az állami támogatások megvonása (említésre méltó, hogy számos kelet-közép-európai országban a gyermekruházati cikkek ártámogatásának eltörlése volt az első a megvonásra kerülő központi támogatások közül), és az infláció még további nyomást gyakorolnak a lakosságra, de különösen a nőkre, mivel az ő elsődleges feladatuk a család élelmezése és öltöztetése.

A fent említett országok mindegyikében napirendre kerülnek a reprodukcióval kapcsolatos választás kérdései. Közülük is kiemelkedik a nők abortuszhoz való jogának a problematikája,

mert a római katolikus egyház szinte minden kelet-közép-európai országban erőteljes kampányt folytat ellene, és a férfi politikusok egyre inkább régi/új lelki és morális értékeket tulajdonítanak a családnak. Mindezt még tovább erősítik a fel-feltörő nacionalista áramlatok, melyek instrumentalizálják a nőket, és a „nemzet számára gyermeket szülő” eszközöknek tekintik őket (Korac 1991).

A munkaerőpiacot jellemző fenti trendek, valamint a (jóléti) szociális jogok megnyírbálása arra a következtetésre juttatnak, hogy sok olyan probléma van, amit csak a jogaikért harcolni képes nők tudnak megoldani, mégpedig úgy, hogy érdekvédelmi csoportokat hoznak létre, tiltakozó akciókat szerveznek, és részt vesznek a politikai folyamatokban.

Nőmozgalmak régen és ma

A múlt hivatalos nőegyletei a hivatalos békeszervezetekhez hasonlóan olyan bürokratikus intézmények voltak, amelyek — a függetlenség és a tömegbázis deklarálása ellenére — az állam meghosszabbított „jobbkezéként” működtek. Létrejöttükkor persze még nem egészen ez volt a helyzet, mivel a legtöbb államszocialista országban a kommunista párt azon nézetének ellenére születtek, miszerint fölöslegesek a párttól független női szervezetek. Ezen nézet szerint a nők kizsákmányolása, hasonlóan a férfiakéhoz, a kapitalista tulajdonviszonyok eltörlésével együtt automatikusan megszűnik.

A kelet-németországi Német Demokratikus Nőszervezet (DFD) mindig is fontos szerepet tulajdonított magának nemcsak abban a tekintetben, hogy a háború után a munkaerőhiánytól szenvedő gazdaság számára biztosítsa a nők munkába állását, hanem azért is, mert magát független érdekvédelmi szervezetnek kiáltotta ki, amelynek az a szerepe, hogy a nők egyenjogúsága nevében jogi lépéseket is kezdeményezzen. A későbbiekben is arra használták fel a Volkshammerben, vagyis a keletnémet parlamentben levő frakciójukat, hogy a törvények végrehajtását biztosítsák, mégpedig elsősorban a munkahelyeken. A másik fő funkciójuk az volt, hogy helyi csoportszervezetekkel bíró oktatási egységekként működtek. Eredetileg ezeknek az volt a céljuk, hogy szélesítsék a nők látókörét, és hogy biztosítsák a nők számára mind a politikai, mind pedig a képzési lehetőségeket. Még később, a nők nagyarányú munkába állása következtében, a DFD tevékenysége a teljes munkaidőben háztartási tevékenységet végző nők parányi csoportjára korlátozódott. A kurzusok elsősorban a házassággal és a háztartási teendőkkel kapcsolatos feladatokra készítették fel a nőket, és a tanfolyamok résztvevőit „kötésre és hímzésre tanították” (Einhorn 1989).

Már az 1989 őszi események előtt világossá vált a DFD taglátszámából és tevékenységéből, hogy nem élvezte a felnőtt nők többségének a támogatását, és nem is foglalkozott azok legfőbb problémáival. Így tehát máz az 1989-es „forradalomtól” függetlenül is bürokratikus és diszkreditálódott, vagyis hitelt veszített szervezetekké váltak, nem utolsósorban azért, mert a források elosztása és felhasználása terén gyakran igen korruptnak bizonyultak. A Csehszlovák Nőliga például a kiadó intézetéből eredő nyereségből egy reneszánsz palotát restaurált a maga számára, elsősorban korábbi hírnevének helyreállítása végett, miközben a cseh és a szlovák nők igen elkeseredettek voltak amiatt, hogy a szervezet semmit sem tett a helyzetük, illetve az életkörülményeik javítása érdekében. Ezen szervezeteknek az egyszerű nők igényeitől való fényévnvi

távolságát jól illusztrálja a Lengyel Nőliga új ügyvezető elnökének, Isabela Nowackának 1990-es beismerése, miszerint „szervezetének semmi gyakorlata nincs a nők jogainak megvédése terén”, s ezért a nyugati nőmozgalmak tapasztalatiból kíván okulni.

Mindez szorosan összefügg a paternalista, illetve patriarchális szocialista államban gyakorolt jogokkal, amelyek „adott”, nem pedig „szerzett” jogok voltak. A nők által valóban élvezett jogok természetesen és garantáltak voltak, s ezzel lehet megmagyarázni azt, hogy miért is hiányzik a határozott női öntudat ezekben az országokban. „A patriarchális rendszer legrettenetesebb öröksége az, hogy a korábbi struktúrák most is jelen vannak, élnek a nők lelkében. Így tehát, legalábbis részben, a nők maguk is felelősek [ezen struktúrák továbbéléséért]” (Fischer és Lux 1990). Ráadásul még — amint azt Irene Dölling oly megkapóan fogalmazta meg a kérdéssel kapcsolatban — a „gondoskodó állam” nem adott helyet semmiféle engedetlenségnek sem, tehát nem volt tere az ellenzéki politikai aktivitásnak sem. A fentiek következtében a nőknek a jelenlegi bizonytalan helyzettel úgy kell szembenézniük, hogy nincsenek hagyományai a közéleti szereplésnek, illetve a jogok kivívásáért és megvédéséért folytatott harcnak.

Mindezen túlmenően rendkívül meglepő még a következő jelenség is: annak ellenére, hogy a 80-as években a kelet-közép-európai országok mindegyikében oly aktív „másként gondolkodó” emberjogi-, béke- és környezetvédelmi mozgalmakban a nők is szignifikáns részt vállaltak, abban az időben mégis csak igen kevés kifejezetten női csoport emelkedett ki a többi közül. Mindezt bizonyos mértékig megmagyarázzák a patriarchális hagyományok, az államnak mint *pater familias*-nak a szerepe, a nők kettős, illetve hármas leterheltsége a családi élet újrateremtése érdekében, valamint az alapszintű politikai tevékenységek hiánya. Ennek ellenére a helyzet mégis paradox marad, s az erre vonatkozó kérdésekre szinte egyetlen kelet-közép-európai tudós sem tudott kielégítő választ adni.

A jelenlegi átmeneti időszakban — figyelembe véve a magas női munkanélküliséget, az abortuszhoz való jog ellen indított támadásokat, valamint annak az ideológiának az újjáéledését, miszerint a nőknek a társadalomban alárendelt szerepet kell játszaniuk, elsősorban a család iránt kell elkötelezettnek lenniük, és egyéni karrierjüket alá kell rendelniük ennek a feladatnak — még sokkal inkább meglepő, hogy a kelet-közép-európai országokban a nőmozgalmak egészen a mai napig csak parányi, kisebbségi csoportokként működnek.

A korai 80-as években a Nők a Békéért Mozgalom jelentette ez alól az egyetlen kivételt, amely az akkori NDK-ban az egyike volt a létrejövő független politikai csoportosulásoknak. Ugyanakkor azonban meg kell jegyeznünk azt is, hogy e mozgalomhoz tartozó nők kezdeti összetartása a férjeik iránti elkötelezettségből, valamint azon férfiak családjá iránti szolidaritásból eredt, akiket pusztán csak lelkiismereti okok miatt börtönöztek be (az NDK volt szinte az egyetlen olyan államszocialista ország, ahol lehetőség volt a fegyver nélküli katonai szolgálat teljesítésére, de civil szolgálatot nem lehetett teljesíteni). A fenti mozgalom tagjai csak másodsorban szólaltak fel a saját nevükben és érdekeikért, és tették mindezt 1982 márciusa után, amikor a Kötelező Katonai Szolgálatról szóló törvény életbe lépett. Akkor több száz nő írta alá azt az új záradékot ellenző petíciót, amely a nőknek a vész helyzetben való katonai szolgálatáról rendelkezett.

Egy évvel később megváltoztatták azt a korábbi véleményüket, mely szerint ellenezték a nyugati típusú, csupán csak a nők jogaiért fellépő mozgalmakat, és tették ezt nem utolsósorban amiatt, ahogy a férfiak által uralt biztonsági szolgálat (a Stasi) bánt velük. A petíció miatt

ugyanis sok nőt többször is kihallgattak, és azt a kérdést tették fel nekik, hogy „vajon melyik férfi beszélt rá őket erre az aláírásra”. Érdemeleges választ azonban nem kaptak a hatóságoktól a petíciójukra, amiből azt a következtetést vonták le, hogy nem veszik őket komolyan.

1983 decemberében a mozgalom két tagját, Bärbel Bohleyt és Ulrike Poppe-t hat hétre áruulás vádjával bebörtönözték, miután „szervezetten” megtagadták a katonai behívást megelőző orvosi vizsgálaton való megjelenést (harmincan, fekete ruhába öltözve, együtt adták fel a parancsmegtagadást tartalmazó levelüket a kelet-berlini Alexanderplatzról). Az ezt követő bebörtönzésük alatt a Stasit leginkább az dühítette, hogy a nyugati nőmozgalmakhoz hasonlóan — amelyek addigra már nagy hatást gyakoroltak erre a mozgalomra is — ezek a nők is teljesen hierarchia-mentesen és spontánul szerveződtek. Következésképpen eleve kudarcra volt ítélve a Stasi azon erőfeszítése, hogy a mozgalom vezetőit izolálja, s ezáltal az egész mozgalmat megfojtsa.

A sikerek ellenére a Nők a Békéért elnevezésű mozgalom feloszlatta magát, mivel 1984-ben a Kezdeményezés a Békéért és az Emberi Jogokért mozgalom részévé vált, és vezetői közül sokan az 1989 őszi új politikai csoportosulások kezdeményezőivé lettek.

Éppen ezért újfajta kezdetet jelentett az, amikor 1989 decemberében több mint ezer nő találkozott egy berlini színházban azzal a kifejezett szándékkal, hogy létrehozzák a Független Nőszervezetet (UFV), amely az NDK-ban akkoriban burjánzó nőmozgalmak összefogó szervezete kívánt lenni. Néhány közülük — beleértve a női békemozgalmakat és a leszbikus nők szervezetét — már az 1980-as évek eleje óta létezett a protestáns egyház égisze alatt, illetve az egyetemi tanárnők csoportosulásaként. Mások viszont újjak voltak, és csak arra az alkalomra vártak, hogy lehetőség nyíljon a feminista kérdések kiterjesztésére és előtérbe helyezésére. A csoportosulások széles skálán mozogtak, a keresztény egyesületektől egészen a radikális nőmozgalmakig.

A korábbi államszocialista országokban az UFV volt a legnagyobb, kifejezetten feminista csoportosulás, és ráadásul még sokban különbözött is a hasonló budapesti, illetve a varsói, kicsiny feminista csoportoktól, mivel országos hálózatot képviselt. Programja azon alapult, hogy tagjai elutasították az általuk *Multipolitik* („Mama politika”) néven illetett, és a 70-es évek közepe óta élő és ható nézetet; valódi egyenlőséget, egyenlő értékű munkáért egyenlő bért, a politikai struktúrákban való egyenlő képviselést, és a szexualitás tárgyaként való bánásmód alóli mentességet követeltek. A mozgalom preambuluma szövege kísértetiesen hasonlít a nyugati feminista mozgalmak dokumentumaiéhoz, mivel a következőket szögezi le:

„Évszázadok óta folyik a nők hátrányos megkülönböztetése, diszkriminálása és elnyomása. Mivel a munkamegosztás nemek szerinti megkülönböztetést alkalmazó elve alapján a legnehezebb terhek a nőkre hárulnak a családban és a háztartásban, gazdaságilag alárendelve ezáltal a nőket a férfiaknak, a nőket az anya-centrikus szerep elvárásaival való megfelelésre kárhoztatják, a szexualitás tárgyaiként adják-veszik, és kizárják őket a legfontosabb politikai és gazdasági döntéshozó szervezetekből... Amint azt mindannyian jól tudjuk, a szocializmus sem tudta megtörni a férfiak által dominált struktúrák hatalmát, valamint a patriarchális típusú nemek közötti kapcsolatokat.” (UFV Program 1990)

Jelentősnek mondhatók az UFV sikerei, mivel szinte valamennyi tanácsnak át kellett adnia a korábbi Stasi épületeket azért, hogy azokban nőközpontokat hozzanak létre, ahol a munkanélküli nők kávézhatnak, tanácsokat kaphatnak, és különböző tanfolyamokra járhatnak, illetve, hogy bizonyos esetekben kettős funkcióval, vagyis nőotthonokként is működjenek (például

Drezdában, Erfurtban, Stendalban) (*Die Zeit* 1991 február). Erfurtban például nézeteltérések voltak a helyi UFV intellektuális beállítottságú nőtagjai, és a nőközpontok praktikus nézeteket valló alkalmazottai között, akik java része korábban adminisztratív, kereskedelmi, illetve szakszervezeti munkát végzett. A központ egy hatalmas villában működött, amely korábban a Stasi telefonlehallgató egységének adott otthont. Az épület az egykori titkos akták halmaza miatt tele volt dossziékkal, volt benne egy szauna, és — eléggé meglepő módon — az alagsorban egy lábmasszírozó szalon is. Amikor 1990 szeptemberében ellátogattam a központba, azt tapasztaltam, hogy a nők igen keményen és sok órán át dolgoztak annak érdekében, hogy rendezzék az épületet, alkalmassá tegyék kávézásra, női és gyermek szálláshelyeket alakítsanak ki, megszervezzék a kurzusokat és a tanácsadó szolgálatot. Pénzügyileg azonban teljesen bizonytalan volt a jövőjük: egyrészt a városi tanács ígért támogatása nem volt garantált, másrészt pedig az épület korábbi tulajdonosa is előkerült Nyugatról. A nőket nem győzte meg az illető azon ígérete, hogy nem fogja őket kitenni az épületből.

A másik sikertörténet Dr. Marina Beyernek az NDK ideiglenes kormánya által országos szóvivőnek való kinevezése. Beyer asszony összeállította a *Frauenriport 90*-et, amely a nőkre vonatkozó statisztikai adatok egyedülálló gyűjteménye. Ezen túlmenően a 10 ezres lélekszámot meghaladó településeknek a nők érdekeit képviselő szóvivőt kellett választaniuk.

Sikerei és széleskörű támogatottsága ellenére az UFV gyorsan hanyatlásnak indult, aminek oka külső és belső politikai tényezőkben keresendő. A két Németország gyors egyesülése, és annak módja azt eredményezte, hogy a nők érdekeit képviselő szóvivők bérének finanszírozása, valamint a nőközpontok, a női képzési kurzusok, és a nők és gyermekek számára fenntartott menhelyek pénzügyi háttere veszélybe került. Az UFV-n belüli, továbbá az UFV és például a Zöldek közötti egyet nem értés és a politikai együttműködés hiánya megtorpedózták a politikai képviselet biztosítására irányuló kísérleteket. Nemrégiben az UFV úgy döntött, hogy nem lép koalícióra a Szövetség 90-nel, hanem továbbra is alapszintű érdekvédelmi és érdekképviseleti csoportként működik a hivatalos politikai struktúrán kívül.

Kelet-Németországban — Kelet-Közép-Európa többi országához hasonlóan — erős az ellenállás a megreformált, de még mindig diszkreditált korábbi hivatalos nőszervezetekkel szemben. Annak ellenére, hogy érthető a fenti tartózkodás és ellenállás, ennek következménye mégiscsak az, hogy a jelenlegi, elsősorban urbánus és egyetemet végzett nőket tömörítő nőmozgalmaknak vidéken nincs megfelelő bázisuk, hálózatuk és támogatottságuk.

1991 márciusában az UFV Nemzeti Kongresszusa jelentős stratégiai nézetkülönbségeket vett fel néhány csoportosulással és egyesüléssel szemben. Ezek között volt az erfurti Csípős Csalán elnevezésű csoport, melynek tagjai az életmódbeli problémákat kívánták előtérbe helyezni, továbbá a SOFI (szocialista feministák), akiket elsősorban a nők munkahelyi jogainak védelme, a meglévő gyermekgondozási intézményhálózat megőrzése, a munkanélküli nők számára át- és továbbképzési kurzusok létesítése, valamint egy olyan össznémet abortusztorvény kiharcolása érdekelt, amelyben az abortusz továbbra is törvény által garantált jog, de amelyik elutasítja a kötelező tanácsadást (ezt a kompromisszumot a Nyugatnémet Liberális [FDP] és Szociáldemokrata [SPD] nők javasolták).

A problémák egy része az UFV-nek a korábbi NDK-ban elfoglalt helyéből ered, mivel a két ország, a meglévő és működő nőmozgalmakkal együtt, egyesült. Van a dologban azonban jó is, hisz a volt keletnémet nőmozgalmaknak nem szembesülniük a többi kelet-közép-európai

országban és a volt Szovjetunióban a feminizmus iránt megnyilvánuló nyílt és ellenséges magatartással.

Igen érdekes, hogy a kelet-közép-európai régióban talán a korábbi Csehszlovákiában tapasztalható a legerőteljesebb ellenállás egy kifejezetten feminista csoportosulás iránt, annak ellenére, hogy ez az ország a leginkább nyugat-európai az orientációját tekintve, és talán a legszekulárisabb is, ráadásul még régi hagyománya is van a polgári társadalmi és politikai tevékenységnek, melyet legszembetűnőbben a Charta 77 képviselt. A Polgári Fórum, amelynek a szóvivői — egy kivételtől eltekintve — férfiak, s amelyik rendkívül zsúfolt programjait csinos és jólápolttitkárnök segítségével szervezi, határozottan elutasítja, hogy a nőpolitikának szerepelnie kellene a programpontjai között. Az új alkotmány tervezete még csak nem is irányoz elő egyenlő fizetést a nők számára. Egy neves sebész, aki a parlament női képviselője, a következőket mondta: bár véleménye szerint is hosszú távon helytelen ez a hozzáállás, mégis „allergiás” a nyugati feminizmusra (Moserova 1990). Ezt a nézetet megerősítette egy csehszlovák szociológus, Hana Navarova is, aki szerint a fent említett allergia valóban széles körben fertőz, bár a nyugati feminizmusról szinte semmit sem tudnak az érintettek (Navarova 1990). 1991 elején 37 regisztrált, kicsi, gyakran egyetlen programmal bíró csoport létezett, de közülük gyakorlatilag egy sem volt feminista. Az egyik legaktívabb (a Prágai Anyák) a levegőszennyezés elleni harcot, valamint azon női jog biztosítását tűzte ki céljául, hogy a nők kettős teher helyett választhassák az anyaságot. Alena Valterova Nők és Anyák Politikai Pártja elnevezésű csoportosulása az első, amelyik legyőzni látszik a feminizmussal szembeni ellenállást.

Lengyelország legelső független nőmozgalmi közül a varsói Feminista Szervezet és a poznaui Nőklub érdemelnek említést. Mindkettő 1980-ban kezdte meg a működését. Az abortuszellenes törvénytervezetnek 1989 nyár elején történő bejelentése eredményeként legalább 12 új csoport jött létre, közöttük a Nőkért elnevezésű, és ezek zöme a nők szabad választása mellett elkötelezett a gyermekszülés tekintetében (Jankowska 1991). Annak ellenére, hogy a fenti törvénytervezet nyílt támadás volt a nők jogai ellen, az 1989-es közvéleménykutatási adatok szerint a megkérdezetteknek csak a 42,6%-a helyeselte egyértelműen a nőmozgalmakat, míg több mint 70% az ökológiai, béke és emberjogi mozgalmakat támogatta, és 9,3% továbbra is úgy vélekedett, hogy egyáltalán nincs szükség nőmozgalomra (Siemienska 1991).

Magyarországon is igen erőteljes hatással bírt a katolikus egyház — elsősorban az Egészségügyi Minisztérium kereszténydemokrata irányítása miatt — az abortuszstuzstörvény napirendre tűzése terén. A nők körében, de még inkább a közvéleményben tapasztalható előítélet a feminizmus iránt azt eredményezte, hogy az 1990-ben újonnan megalakuló független nőszervezet számára igen nehéz volt nevet választani. Sok-sok habozás után a Feminista Hálózat elnevezés mellett döntöttek, abból a bizonyos fokig negatív megfontolásból, hogy a feminista kifejezés azon kevesek közé tartozott, amelyet korábban nem használtak, és ezért nem szennyezi be a nők emancipációját annak államszocialista értelmezéséhez kötött semminemű asszociáció. Sok magyar nő hangot ad azon véleményének, hogy van abban valami pszichológiailag abnormális, ha egy csomó nő találkozik egymással, mégpedig férfiak nélkül. Rendkívül ellentmondásos, hogy a fenti nézet olyan helyzetben képes magát tartani, amelyben sok olyan prominens kutatónő él, akik a magyar nők helyzetéről a többi kelet-közép-európai országénál sokkal átfogóbb és alaposabb tanulmányokat készítettek.

A belső ellentmondásokon kívül gondok vannak az új, független nőmozgalmak nyilvánosság-

gával és kifejezésre jutási lehetőségeivel is. Az a tény, hogy jelenleg nem a párt, hanem a piac tölti be a diktátor szerepét (Fischer és Lux 1990) jól tükröződik a keletnémet női magazin, a *Für Dich* sorszában. A lap eredetileg a hivatalos nőmozgalomhoz, a DFD-hez állt közel, de az 1989 őszi fordulat után azon követelések szócsöve lett, melyek szerint a női jogok kérdését napirenden kell tartani és ki kell bővíteni; támogatni kell az újonnan megalakuló nőmozgalmakat, és létre kell hozni egy olyan segélykérő hálózatot a nők számára, amelyik információt adna arról, hogyan kell a munkanélküliséggel foglalkozni, milyen jogaik vannak a nőknek, hol találhatnak menedéket az otthonaikból elűldözött nők, és hol találhatók a nőközpontok.

Amikor a Berliner Verlag-ot, a korábban az SED-hez tartozó kiadót, és vele együtt a *Für Dich*-et is átvette Robert Maxwell és a nyugatnémet Gruner és Jahr cég, az újság szerkesztőségét egy teljesen új lapformátummal lepték meg az új tulajdonosok, ami leginkább a hagyományos nyugati női magazinokéhoz hasonlított. 1991 áprilisában, amikor a Berliner Verlag több mint 400 alkalmazottja vált munkanélkülivé, már majdnem valósággá vált a lap dolgozóinak az a gyanúja, hogy mindez csak a független női magazinoként való működésük megszüntetésének álcázása végett történt, és nem más, mint a korábbi rendszer közvetlen beavatkozásának egy másik, indirektebb formája. A *Für Dich* 1991 júniusában szűnt meg.

Feminizmus és a Kelet—Nyugat közötti félreértések

A korábbi kelet—nyugati választóvonal mentén a hidegháború végével sem vált automatikusan egyszerűvé a kommunikáció. Sőt, éppen ellenkezőleg. Mint ahogy a múltban a nők életének semmibevétele túlzott leegyszerűsítésekhez vezetett, az érzékenység hiánya, valamint a hiányzó ismeret arról, hogy a kelet-európai nők elvárásai mennyire különböznek a nyugati nőkéttől, de még egymáséitól is, félreértésekhez vezet a jelenben is. Nem csak arról van szó, hogy a feltételezett rendszeres megegyezés és azonosság csak hiedelem: az embereknek a jelenlegi átmeneti időszakkal kapcsolatos elképzelései, féltelmei és reményei nagymértékben függnek a változásokkal kapcsolatos tapasztalataiktól, valamint eltérő történelmüktől és különböző kulturális hagyányaiktól.

Ráadásul a kelet-európai nőket a társadalmakban zajló folyamatok arra kényszerítik, hogy az alapoktól kezdve újragondolják a prekoncepcióikat, míg a nyugatnémet feministák — amint azt Christiane Schindler, az UFV szóvivője megfogalmazta — nem érzik szükségét a nézeteik újragondolásának. A kelet-közép-európai kutatók és aktivisták részéről teljesen érthető a nyugat-európai feministák iránt érzett ambivalencia. Egyrészt úgy érzik, hogy még igen sokat kell tenniük azért, hogy utólréjék a Nyugatot a feminista irodalom és tapasztalat terén, melyeket a nyugatiak az elmúlt 20 év során szereztek. Másrészt viszont igen érzékenyek az iránt, hogy a nyugati nők patronálni akarják őket, mert bár teljesen figyelmen kívül hagyják a kelet-európai nők életkörülményeit, a szerzett tapasztalatok alapján úgy vélik, hogy joguk és módjuk van keleti „testvéreik” megsegítésére.

A jelenlegi körülmények által létrehozott paradox helyzetet jól illusztrálja az a tény, hogy sok nyugatnémet feminista irigyli a keleti nőket azért, mert míg nekik választaniuk kellett a karrier és a gyermeknevelés között, addig keleti „nővéreik” mindkettőt megtehették. Így tehát

szinte mulattatja őket a keletnémet nők azon panasza, hogy anyaként és dolgozó nőként *kettős* teher nehezedik rájuk.

A Kelet—Nyugat közötti divergencia egy másik jó példája a közéleti és a magánszféra közötti eltolódás. A nyugati nők egyrészt az interperszonális kapcsolatokat és a szubjektív, átélt tapasztalás értékét kívánták a középpontba állítani. Kísérletet tettek arra is, hogy a magánéleti szférát a „minden személyes egyben politikai is” jelszavával — a zárt ajtóik mögött a nők ellen elkövetett erőszakos cselekmények miatt — a közéleti felelősség szférájába kényszerítsék. A kelet-közép-európai nők számára az állam mindenhová elérő és mindenüvé beavatkozó keze elől a család jelentette az egyetlen mentšvárat. Ezért készek voltak arra, hogy megfizessék az árát annak, hogy teret hagynak az individualitásnak, és még az előtt is hajlandók voltak szemet hunyni, hogy az így megmentett autonómia a férfiak autonómiája. Sok tanulmány rámutat arra, hogy a nők sokkal kevesebb időt fordíthattak szabadidős tevékenységekre — legyen az továbbtanulás, vagy hobbi vagyis az önmegvalósításra, az egyéni lehetőségek kiaknázására alig maradt idejük.

Akciók és interakciók

Jelenleg úgy tűnik, hogy a kelet-közép-európai nőket nem mozgósítja azoknak a jogoknak a védelme, amelyeket az átmeneti időszakban elveszíteni látszanak. Ugyanakkor azonban azt is el kell mondanunk, hogy Nyugat-Európában is hullámvölgyben van a feminista mozgalom. Számunkra, nyugati feministák számára azonban az is fontos, hogy ne erőltessük rá a kelet-közép-európai nőkre a preconcepcióinkat. Kelet-Közép-Európában sok új mozgalom támogatja a nőknek a családi tűzhelyhez való visszatérését, mert ezt tartják a nők elsődleges felelősségi területének. Mindebben egy új lehetőséget, egyfajta megpihenést látnak azok a nők, akiket a *kettős* teher túl hamar kimerített. Különösen a fiatal nők érzik úgy, hogy nem szeretnék, ha gyermekeik — hozzájuk hasonlóan — hosszú órákat töltenének a gyermekgondozási intézményekben. Azt is jól látják, hogy túlhajszolt anyjukat nem tekinthetik példának, mivel kemény munkájuk sem anyagi, sem pedig státuszbeli elismerést nem hozott számukra.

A korábbi NDK-ban és más kelet-közép-európai országokban sok nő úgy érzi, hogy mindez csak átmeneti jelenség, és néhány tanulmány rámutat arra is, hogy a nők akkor is dolgozni szeretnének, ha férjeik megkeresik a család megélhetéséhez szükséges pénzt. Kelet-Közép-Európában minden változóban van. Mindezt jó lehetőségnek kell tekinteni arra, hogy ismét végig lehesen gondolni: milyen körülményeket is kellene a nők számára teremteni ahhoz, hogy kreatív tehetségüket valóban ki tudják teljesíteni.

Keserű tapasztalás lenne, ha egész Kelet-Közép-Európában — beleértve a volt Jugoszláviát és az utóbbi időben még a hagyományosan liberális, és döntően nem katolikus Csehszlovákiát is — az abortuszkérdés lenne az a pont, ami miatt a nők ismét úgy éreznék, hogy fel kell emelniük a szavukat a saját érdekükben.

Ha pozitívabban közelítjük meg a kérdést, akkor elmondhatjuk, hogy a feminizmus koncepciója és nyelvezte tekintetében még igen nagy tere van, és ugyanakkor igen nagy szükség is van a meghallgatás és a tanulás, valamint az újragondolás által nyújtott lehetőségeknek.

Fordította: Mészáros Júlia

Jegyzetek

Barbara Einhorn jelenleg a volt Csehszlovákiában, Lengyelországban, Magyarországon és a korábbi NDK-ban foglalkozik a nők és a nőmozgalmak tanulmányozásával. Munkáját a chicagói John D. és Catharine T. MacArthur Alapítvány finanszírozza.

- ¹ Korábban Csehszlovákiából a textilárukat tudták a legnyereségesebben exportálni. Az egykori szovjet tranzferábilis rubel-piacok elvesztése következtében azonban — mely a kemény valutában való fizetés bevezetése miatt következett be — a modern berendezéseket és igen olcsó női munkaerőt alkalmazó távol-keleti termékekkel szemben már nem tudják felvenni a versenyt.
- ² Az új technológiát alkalmazó munkahelyeken megkívánt képzettségi szint elérése érdekében képzési kurzusokon résztvevő nőkről szóló statisztikai adatok a korábbi NDK esetében azt mutatják, hogy a 80-as évektől kezdve egyre kevesebb nő vesz részt ezeken a tanfolyamokon (lásd: Einhorn és Mitter 1991). Mindez megerősíteni látszik a Ladó és Tóth által az új technológiák bevezetésének következményeiről 1989-ben készített prognózist, miszerint azzal párhuzamosan, hogy az egyes munkahelyek az egyszerű közügyességén kívül már szaktudást is igényelnek, a nőket fokozatosan férfiakkal helyettesítik.

Irodalom

- Dölling, I. (1991) Between Hope and Helplessness..., *Feminist Review*, 39.
- Einhorn, B. (1989) Socialist emancipation: the women's movement in the GDR, In: Kruks, S., Rapp, R. and Young, M. (eds.).
- Einhorn, B. and Mitter, S. (1991) A comparative analysis of women's industrial participation during the transition from centrally planned to market economies in East Central Europe, Paper prepared for UN Division for the Advancement of Women Regional Seminar on the Impact of Political and Economic Reform on the Status of Women in Eastern Europe and the USSR, Vienna 8—12 Apryl.
- Fischer, E. and Lux, P. (1990) Ohne uns ist kein Staat zu machen: DDR-Frauen nach der Wende, Kiepenheuer & Witsch, Cologne pp. 85—100.
- Gysi, J. (1990) Frauen in Partnerschaft und Familie: Sozialistisches Leitbild oder patriarchalisches Relikt? In: Schwarz, G. and Zenner, C. (eds.) ... pp. 73—90.
- Heinen, J. (1990) The impact of social policy on the behaviour of women workers in Poland and East Germany; *Critical Social Policy Issue* 29, 10 (2) pp. 79—91.
- Jankowska, H. (1991) Abortion, Church and Politics in Poland, *Feminist Review*, 39.
- Koncz, K. (1987) Results and Tensions in Female Employment in Hungary, kézirat.
- Korac, M. (1991) The state of gender research in Yugoslavia, Paper prepared for ESRC/University of Sussex Workshop on Gender Relations in East Central Europe, Brighton, 12—13 Apryl.
- Kroupova, A. (1990) Women, employment and earnings in Central and East European countries, Paper to Tripartite Symposium on Equality of Opportunity and Treatment for Men and Women in Employment in Industrialized Countries, Prague, May, kézirat.
- Kruks, S., Rapp, R. and Young, M. (eds.) (1989) Promissory Notes: Women in the Transition to Socialism, Monthly Review Press, New York
- Lado, M. (1991) Women in the transition to a market economy: the case of Hungary, Paper prepared for UN Division for the Advancement of Women Regional Seminar on the Impact of Political and Economic Reform on the Status of Women in Eastern Europe and the USSR, Vienna 8—12 Apryl.
- Lado, M. and Tóth, F. (1989) Zwei verschiedene Welten: Die neuen Technologien und Frauenarbeit.
- Lipovskaya, O. (1991) Interview with Jonathan Steele, *Guardian*, 4. Apryl.
- Moserova, J. (1990) Interview with B. Einhorn, Prague, September.
- Navarova, H. (1990) What did socialism give to women? kézirat.
- Nickel, H.-M. (1990) Ein perfektes Drehbuch: Geschlechtertrennung durch Arbeit und Sozialisation, In: Aichholzer, G. and Schienstock, G. (eds.) *Arbeitsbeziehungen im technischen Wandel*, Edition Sigma, Berlin pp. 201—214.
- Nowacka, I. (1990) Interwiew for Swiss feminist radio programme, Helsinki Citizens' Assembly Founding Congress, Prague, 19—21 October.

- Schäfer, E. (1990) Die frohliche Revolution der Frauen: Frauenbewegung in Ost und West, In: Schwarz, G. and Zenner, C. (eds.) ... pp. 17—35.
- Schindler, C. (1991) Interview with B. Einhorn, Berlin, 11 March.
- Schwarz, G. and Zenner, C. (eds.) (1990) Wir wollen mehr als ein 'Vaterland', Rowohlt, Reinbek bei Hamburg.
- Siemienska, R. (1991) Womens' issues in the transitional period in Poland, kézirat.
- Siklova, J. (1990a) Feminism, post-feminism, sexism and women's studies in Czechoslovakia, *Maxima* (Praga), 4.
- Siklova, J. (1990b) Women and democracy in Czechoslovakia, Interview with Ruth Rosen, *Peace and Democracy News*, Fall.
- Stauss, C. (1990) The little red province, *New Internationalist*, 213, November pp. 14—16.
- UFV Programme (1990) Programme and Statute of the Independent Women's Association, translated by B. Einhorn, *East European Reporter*, 4 (2) pp. 53—54.
- Winkler, G. (ed.) (1990a) Frauenreport 90, Verlag Die Wirtschaft, Berlin.
- Winkler, G. (ed.) (1990b) Sozialreport 90, Verlag Die Wirtschaft, Berlin.

